

dr Jakub Kołodziejczyk

Uniwersytet Jagielloński

dr Bartłomiej Walczak

Uniwersytet Warszawski

Ekspozycja na zachowania agresywne i przemoc uczniów w szkołach poddanych ewaluacji zewnętrznej w roku szkolnym 2012/2013

Ważnym aspektem poczucia bezpieczeństwa uczniów w szkole i przestrzegania norm społecznych jest nasilenie zjawiska agresji i przemocy w szkołach. Poniższa analiza jest próbą odniesienia znanej typologii przemocy Kena Rigby (2010) do danych zgromadzonych w trakcie ewaluacji zewnętrznej. Wyodrębniła on trzy typy przemocy: werbalną (np. obrażanie, wyzwiska, ośmieszanie), fizyczną (np. bicie, kopanie, opluwanie, posługiwanie się niebezpiecznymi narzędziami) i pozawerbalną (np. zastraszające gesty, uporczywe wpatrywanie się w kogoś). Autor wprowadza także rozróżnienie wymienionych typów przemocy na bezpośrednie – kiedy sprawca kieruje swoje zachowanie bezpośrednio w kierunku ofiary, i pośrednie – polegające między innymi na namawianiu kogoś do obrażania, wyzywania, bicia, kopania innych, rozsiewaniu plotek, wysyłaniu obraźliwych SMS-ów, e-maili, zabieraniu i ukrywaniu rzeczy innych. W analizie wykorzystano także podział na zachowania agresywne i przemoc. Zachowania agresywne traktowane są jako jednorazowe zachowanie skierowane przeciwko komuś lub czemuś i przynoszące szeroko rozumianą szkodę, natomiast za przemoc uznawane są zachowania agresywne charakteryzujące się cyklicznością (powtarzalność) wobec tej samej osoby.

Metodologia badania

Materiał badawczy wykorzystany do napisania niniejszej analizy pochodzi z badań ewaluacji zewnętrznej przeprowadzonych w ramach nadzoru pedagogicznego, realizowanych w roku szkolnym 2012/13 (a dokładnie tych, których procedura została rozpoczęta i zamknięta w okresie między 1.01.2013 a 31.03.2013). Ewaluacje prowadzone były przez wizytatorów ds. ewaluacji, którzy zyskali uprawnienia do wykonywania zadań polegających na realizacji badań ewaluacyjnych w szkołach w ramach nadzoru pedagogicznego sprawowanego przez Kuratorów Oświaty. Realizacja badań przeprowadzona była na podstawie procedury opracowanych w ramach projektów **Program wzmocnienia efektywności systemu nadzoru pedagogicznego i oceny jakości pracy szkoły etap II i III**.

W badaniu wzięło udział 3420 uczniów różnych typów szkół (szkoła podstawowa N=1038, gimnazjum N=1032, szkoła ponadgimnazjalna N=1350), Badania przeprowadzone zostały z uczniami o rok młodszymi od najstarszych, czyli w szkołach podstawowych byli to uczniowie klas 5, w gimnazjach uczniowie klas 2 i w szkołach ponadgimnazjalnych uczniowie klas 2 (lub 3 technikum).

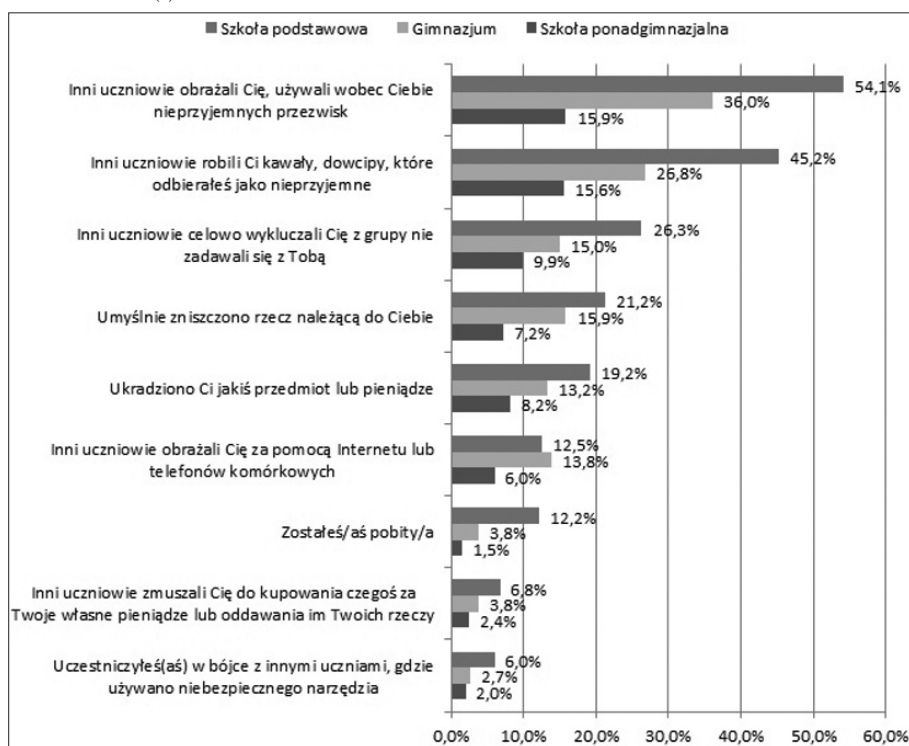
W analizie wykorzystano dziewięć pytań skierowanych do uczniów w ankiecie on-line, dotyczących ekspozycji na różne rodzaje zachowań agresywnych. Respondenci, odpowiadając na każde pytanie, mieli możliwość wyboru jednej z pozycji w kafeterii: ani razu, jeden raz, 2-3 razy, 4 razy lub więcej.

W statystycznej analizie danych wykorzystano trzy zmienne: płeć, typ szkoły (podstawowa, gimnazjum, ponadgimnazjalna), typ gminy (wiejska, wiejsko-miejska, miejska).

Wyniki

Agresja i przemoc słowna

Przyjrzyjmy się w pierwszej kolejności ekspozycji na przemoc psychiczną i jej najczęściej spotykanej formie – bezpośredniej agresji werbalnej. Wobec jednej trzeciej badanych (33,3% z 3394 odpowiedzi) inni uczniowie przynajmniej raz w minionym roku szkolnym użyli nieprzyjemnych lub obraźliwych wyzwisk. W tej grupie 613 uczniów, czyli 18,1% całej próby, doświadczyło powtarzającej się agresji werbalnej. Niemal co dziesiąty uczeń wskazał na czterokrotne lub częstsze doświadczenie. Stopień doświadczenia agresji werbalnej jest istotnie związany ($\chi^2_{(6)}=31,6, p<0,001$) z typem gminy, w której położona jest szkoła.

Wykres 1. Nasilenie zachowań agresywnych w przekroju przez typy placówek (szkoła podstawowa N=1038, gimnazjum N=1032, szkoła ponadgimnazjalna N=1350)

Zależność pokazana na powyższym wykresie nie jest jednak oczywista. Jeśli chodzi o powtarzającą się agresję (cztery razy lub więcej), różnica pomiędzy szkołami miejskimi a wiejskimi wynosi 1,1 p.p. (9,8% do 8,7%). Najczęściej na wartość „cztery razy lub częściej” wskazują uczniowie szkół położonych w gminach wiejsko-miejskich – zjawisko to dotknęło tu prawie 11% uczniów. Kiedy przyjrzymy się powtarzającej się ekspozycji na przemoc słowną (a zatem takiej, która zdarzyła się co najmniej dwa razy), okazuje się, że najczęściej dotyka ona uczniów ze szkół wiejskich (w sumie 21% wskazań w tej grupie), nieco rzadziej z terenów wiejsko-miejskich (20,7%) a najrzadziej z gmin miejskich (łącznie 17,4%). Warto zwrócić uwagę na duże różnice w liczbie uczniów, którzy udzielili odpowiedzi na pytania w poszczególnych typach gmin.

Ekspozycja na agresję werbalną zmniejsza się wraz z przechodzeniem ucznia przez kolejne szczeble edukacji ($\chi^2(6)=391,2$, $p<0,001$). Najczęściej na powtarzającą się przemoc słowną narażeni są uczniowie szkół podstawowych: 30,4% (blisko jedna trzecia próby!), w tym 17,5% badanych uczniów szkół podstawowych miało kontakt z tą formą przemocy co najmniej czterokrotnie. W gimnazjach wskaźnik ekspozycji na powtarzającą się agresję słowną spada do 19,3%, w szkołach ponadgimnazjalnych do 7,7%. Chłopcy częściej (w sumie 23,6% odpowiedzi) wskazują na wielokrotną przemoc słowną niż dziewczęta (13,6%). 13,7% badanych uczniów doświadczyło agresji werbalnej co najmniej czterokrotnie (w porównaniu z 6,8% uczennic).

Drugą z badanych form agresji słownej, tym razem pośredniej, jest wykorzystanie telefonów komórkowych lub internetu do obrażania ucznia. Tej formy przemocy doświadczyło 9,8% badanych, przy czym dla 3,6% było to ponawiające się zjawisko. Prawdopodobieństwo doświadczenia tej formy agresji nie jest istotnie związane z płcią ucznia ($\chi^2(3)=1,6$, $p>0,05$) ani typem miejscowości, w której znajduje się szkoła ($\chi^2(6)=11,9$, $p>0,05$). Pojawił się za to związek z poziomem kształcenia – po cyberprzemoc istotnie najczęściej sięgają uczniowie gimnazjów ($\chi^2(6)=57,3$, $p<0,001$). Powtarzająca się przemoc z wykorzystaniem nowych technologii komunikacyjnych była doświadczeniem 4,9% badanych uczniów gimnazjów, 3,7% szkół podstawowych i 2,5% szkół ponadgimnazjalnych.

Agresja i przemoc pozasłowna

Formą bezpośredniej agresji pozasłownej badaną w ewaluacji zewnętrznej są koleżeńskie żarty, nieakceptowane przez osobę będącą ich przedmiotem. Na 3394 uczniów szkół podstawowych i ponadpodstawowych takie żarty co najmniej raz przydarzyły się 28,6% badanych. 13% badanych miało do czynienia z taką sytuacją wielokrotnie. W przypadku tej formy agresji nie widać istotnego statystycznie związku pomiędzy typem gminy, w której usytuowana jest szkoła, a częstotliwością zachowań agresywnych ($\chi^2(6)=3,8$, $p>0,05$). Innymi słowy, wieś i miasto nie różnią się, jeśli chodzi o ekspozycję uczniów na pozasłowną bezpośrednią agresję. Znaczenie mają za to cechy samego ucznia: płeć i wiek. Podobnie jak w przypadku agresji werbalnej, częstotliwość maleje wraz ze zwiększaniem się wieku ucznia ($\chi^2(6)=267,9$, $p<0,001$). W szkole podstawowej na powtarzającą się przemoc pozasłowną wskazało 23,6% badanych, w gimnazjum 11,4%, zaś w szkołach ponadgimnazjalnych 6,3%, a zatem widać czterokrotny spadek ekspozycji pomiędzy szkołami podstawowymi a ponadgimnazjalnymi.

Doświadczenie tej formy przemocy co najmniej czterokrotnie w ciągu roku było doświadczeniem niemal co dziesiątego ucznia szkoły podstawowej (9,6% wskazań), 4,6% uczniów gimnazjów i 2,8% szkół ponadgimnazjalnych. Częstotliwość ekspozycji na przemoc pozawerbalną jest istotnie związana z płcią ucznia ($\chi^2_{(3)}=79$, $p<0,001$). Na wielokrotne doświadczenie tej formy przemocy wskazało 17,6% chłopców wobec 9,2% dziewcząt. Ponad 8% uczniów i 3% uczennic doświadczyło przemocy pozawerbalnej co najmniej czterokrotnie.

Wskaźnikiem pośredniej przemocy pozawerbalnej, uwzględnionym w ewaluacji zewnętrznej, jest umyślne niszczenie własności ofiary. Przydarzyło się to 13,9% uczniów biorących udział w badaniach. 3,6% doświadczyło powtarzającej się pośredniej przemocy pozasłownej. Prawdopodobieństwo wystąpienia tej formy agresji jest istotnie związane z poziomem kształcenia ($\chi^2_{(6)}=96$, $p<0,001$) i płcią ucznia ($\chi^2_{(3)}=15,6$, $p<0,001$), natomiast nie ma związku z typem miejscowości, w której znajduje się szkoła ($\chi^2_{(6)}=4$, $p>0,05$).

Ekspozycja rośnie wraz z wiekiem ucznia. Powtarzająca się agresja na mieniu była doświadczeniem 5,4% badanych uczniów szkół podstawowych, 4,2% szkół gimnazjalnych i 1,8% szkół ponadgimnazjalnych. Na tę formę przemocy bardziej narażeni są uczniowie niż uczennice (15,6% do 12,5%), przy czym wskaźnik powtarzającej się agresji na mieniu wyniósł 4,9% dla chłopców i 2,6% dla dziewczyn. A zatem co dwudziesty uczeń płci męskiej miał za sobą powtarzające się doświadczenie pośredniej agresji pozawerbalnej.

Kolejnym stadium pośredniej przemocy pozawerbalnej jest zabór mienia. Ofiarą kradzieży padło 13% badanych, przy czym 3,3% miało do czynienia z takim doświadczeniem co najmniej dwukrotnie. Częstotliwość występowania tej formy agresji zależy od poziomu kształcenia ($\chi^2_{(6)}=71$, $p<0,001$) i płci ucznia ($\chi^2_{(3)}=13,5$, $p<0,005$), natomiast nie ma związku z typem miejscowości, w której znajduje się szkoła ($\chi^2_{(6)}=3,5$, $p>0,05$). A zatem wiejskie szkoły – zazwyczaj mniejsze od miejskich – nie gwarantują mniejszego prawdopodobieństwa kradzieży.

Częstotliwość wielokrotnej ekspozycji na tę formę przemocy spada wraz z przechodzeniem ucznia na kolejne etapy kształcenia. W szkole podstawowej z powtarzającym się doświadczeniem kradzieży miało do czynienia 5,3% badanych uczniów, w gimnazjum 4,1%, a w szkołach ponadgimnazjalnych – 1,1%. Co ciekawe, nie ma istotnych statystycznie różnic pomiędzy poszczególnymi rocznikami uczniów w określonych typach szkół. Jeśli chodzi o płeć, utrzymuje się wzór, zgodnie z którym przemoc jest bardziej doświadczeniem chłopców niż dziewcząt. Tu różnica jest niemal dwukrotna: co najmniej dwukrotnie zostało okradzionych 4,4% uczniów i 2,3% uczennic.

Ostatnie pytanie związane z agresją pozawerbalną dotyczyło wykluczenia z grupy. Było ono doświadczeniem 15,8% uczniów. Powtarzające się wykluczenie miało miejsce w przypadku 6% badanych. Prawdopodobieństwo wykluczenia jest istotnie związane z typem szkoły ($\chi^2_{(6)}=124,7$, $p<0,001$) i płcią ucznia ($\chi^2_{(3)}=17,3$, $p=0,001$), nie zaobserwowano za to istotnego statystycznie związku z typem gminy ($\chi^2_{(6)}=5,8$, $p>0,05$).

Wykluczenie z grupy było doświadczeniem ponad jednej czwartej (25,7%) uczniów szkół podstawowych, 14,3% gimnazjalnych i 9,2% ponadgimnazjalnych.

Powtarzające się wykluczanie miało miejsce w przypadku niemal co dziesiątego ucznia szkół podstawowych (9,7%), 6% gimnazjów i 3% szkół ponadgimnazjalnych. Chłopcy są narażeni na wykluczenie częściej niż dziewczęta – w przypadku co najmniej pojedynczego doświadczenia różnica wyniosła 1,8%, natomiast w przypadku powtarzającego się wykluczania wzrasta do 3,3 p.p. (7,8% wśród chłopców i 4,5% wśród dziewcząt).

Agresja i przemoc fizyczna

Przejdziemy teraz do omawiania wskaźników przemocy fizycznej (która siłą rzeczy zawsze ma charakter bezpośredni). Pierwszym wskaźnikiem agresji fizycznej jest przymuszanie ofiary do kupowania lub oddawania własnych rzeczy agresorowi. Wymuszenia doświadczyło 4% badanych, przy czym w wypadku 1,7% miało ono charakter wielokrotny. Doświadczenie wymuszenia jest istotnie związane z poziomem edukacji ($\chi^2_{(6)}=49,5$, $p<0,001$) i płcią ucznia ($\chi^2_{(3)}=23,9$, $p<0,001$), natomiast nie widać zależności od miejsca zamieszkania ucznia ($\chi^2_{(6)}=4,7$, $p>0,05$).

Co najmniej raz wymuszenia doświadczyło 6,7% uczniów szkół podstawowych, 3,5% gimnazjów i 2,2% szkół ponadgimnazjalnych. Powtarzające się wymuszenie było doświadczeniem 2,4% badanych uczniów szkół podstawowych, 2% gimnazjów i 1% szkół ponadgimnazjalnych. Warto zwrócić uwagę, że wskaźnik wielokrotnej ekspozycji (co najmniej cztery razy w ciągu roku) jest najwyższy w gimnazjach (1,3%), następnie w szkołach ponadgimnazjalnych (0,7%), a dopiero potem w szkołach podstawowych (0,5%). Uczniowie są ponadtrzykrotnie bardziej narażeni na wymuszenie niż uczennice (2,8% wobec 0,9%).

Ostatnie dwa wskaźniki dotyczą przemocy fizycznej stanowiącej zagrożenie cielesności. Ofiarami pobicia było 5,4% badanych uczniów, przy czym w przypadku 2,1% było to ponawiające się doświadczenie. Ekspozycja na przemoc fizyczną na ciele jest istotnie związana z poziomem kształcenia ($\chi^2_{(6)}=147,6$, $p<0,001$), typem gminy ($\chi^2_{(6)}=13,1$, $p<0,05$) i płcią ucznia ($\chi^2_{(3)}=77,3$, $p<0,001$). Ta forma przemocy wyraźnie wiąże się z wiekiem ucznia – wskaźnik powtarzającej się ekspozycji dla szkół podstawowych wyniósł 4,7%, podczas gdy dla gimnazjów 1,6%, a dla szkół ponadgimnazjalnych 0,5%. Mamy zatem niemal dziesięciokrotną różnicę pomiędzy pierwszym a ostatnim etapem kształcenia. Powtarzająca się agresja jest ponaddwukrotnie częstsza w miastach (2,3%) niż na wsi (1%). Różnica pomiędzy miastem a wsią jest mniej jaskrawa, kiedy weźmiemy pod uwagę nie tylko powtarzającą się ekspozycję, ale również pojedyncze przypadki pobicia. Co najmniej raz pobicia doświadczyło 5,1% badanych uczniów ze szkół położonych na terenach miejskich, 4,6% na terenach wiejskich. Płeć ucznia pełni kluczową rolę – chłopcy są narażeni na powracającą agresję fizyczną na ciele dziesięciokrotnie częściej (4,1% badanych) niż dziewczęta (0,4%).

Ostatnim wskaźnikiem jest niebezpieczna agresja na ciele (przemoc z zastosowaniem niebezpiecznego narzędzia). Co najmniej raz doświadczyło jej 3,3% uczniów biorących udział w badaniu, przy czym 1,8% miało do czynienia z powtarzającą się niebezpieczną agresją fizyczną. Doświadczenie niebezpiecznej przemocy fizycznej jest istotnie związane z poziomem kształcenia ($\chi^2_{(6)}=33,6$, $p<0,001$), typem gminy ($\chi^2_{(6)}=24$, $p=0,001$) i płcią ucznia ($\chi^2_{(3)}=66$, $p<0,001$). Prawdopodobieństwo takiego, choćby jednorazowego, doświadczenia jest

ponaddwukrotnie większe w przypadku uczniów szkół podstawowych 5,8%) niż gimnazjów (2,7%). Wobec szkół ponadgimnazjalnych (1,8%) różnica jest już trzykrotna. Wskaźnik powtarzającej się agresji z wykorzystaniem niebezpiecznego przedmiotu był w ewaluowanych szkołach wiejskich równy zeru, podczas gdy w miastach kształtował się na poziomie 1,6%.

W przypadku skrajnych form agresji fizycznej wyraźnie oddziałują różnice genderowe. Co najmniej raz na taką formę przemocy było narażonych 1,1% uczennic i aż 6,5% uczniów. W przypadku ponawiającej się przemocy różnica jest jeszcze wyraźniejsza (0,4% wobec 3,3%).

Zestawienie wskaźników różnych form przemocy (tabela 1) pokazuje, że:

1. Wszystkie formy przemocy różnicują się wraz z przechodzeniem ucznia przez kolejne szczeble kariery edukacyjnej.
2. Bezpośrednia agresja słowna i przemoc fizyczna na ciele istotnie częściej zdarzają się w mieście niż na wsi.
3. Do zatarcia różnic genderowych dochodzi w przypadku agresji werbalnej, natomiast wszystkie formy przemocy pozasłownej i fizycznej w większym zakresie dotyczą uczniów niż uczennic.

Tabela 1. Formy przemocy

*co najmniej dwukrotna ekspozycja w ciągu roku szkolnego

Pytanie	Rodzaj przemocy		Determinanty			Wskaźnik powtarzającej się ekspozycji*
			poziom szkoły	typ gminy	pleć	
Inni uczniowie obrażali Cię, używali wobec Ciebie nieprzyjemnych przezwisk	Słowna	Bezpośrednia	p<0,005	p<0,005	p>0,05	18,10%
Inni uczniowie obrażali Cię za pomocą internetu lub telefonów komórkowych	Słowna	Pośrednia	p<0,005	p>0,05	p>0,05	3,60%
Inni uczniowie robili Ci kawały, dowcipy, które odbierałeś jako nieprzyjemne	Pozasłowna	Bezpośrednia	p<0,005	p>0,05	p≤0,001	13%
Umyślnie zniszczono rzecz należącą do Ciebie	Pozasłowna	Pośrednia	p<0,005	p>0,05	p<0,005	3,60%
Ukradziono Ci jakiś przedmiot lub pieniądze	Pozasłowna	Pośrednia	p<0,005	p>0,05	p<0,005	3,30%
Inni uczniowie celowo wykluczali Cię z grupy, nie zadawali się z Tobą	Pozasłowna	Pośrednia	p<0,005	p>0,05	p<0,05	6,00%
Inni uczniowie zmuszali Cię do kupowania czegoś za Twoje własne pieniądze lub oddawania im Twoich rzeczy	Fizyczna	Bezpośrednia	p<0,005	p>0,05	p<0,005	1,70%
Zostałeś pobity	Fizyczna	Bezpośrednia	p<0,005	p<0,05	p<0,005	2,10%
Uczestniczyłeś(aś) w bóje z innymi uczniami, gdzie używano niebezpiecznego narzędzia	Fizyczna	Bezpośrednia	p<0,005	p<0,005	p<0,005	1,80%

Przyjrzyjmy się teraz współwystępowaniu różnych form agresji. Do analizy wykorzystamy współczynnik korelacji rang tau Kendalla, który obrazuje prawdopodobieństwo współwystąpienia dwóch zmiennych (tabela 2).

Tabela 2. Macierz korelacji współczynnika tau Kendalla dla różnych form agresji
**korelacja istotna na poziomie $p < 0,001$

	Inni uczniowie obrażali Cię, używali wobec Ciebie nieprzyjemnych przezwisk	Inni uczniowie robili Ci kawały, dowcipy, które odbierałeś jako nieprzyjemne	Inni uczniowie celowo wykluczali Cię z grupy, nie zadawali się z Tobą	Inni uczniowie obrażali Cię za pomocą internetu lub telefonów komórkowych	Ukradziono Ci jakiś przedmiot lub pieniądze	Inni uczniowie zmuszali Cię do kupowania czegoś za Twoje własne pieniądze lub oddawania im Twoich rzeczy	Umyślnie zniszczono rzecz należącą do Ciebie	Zostałeś pobity	Uczestniczyłeś(aś) w bójkach z innymi uczniami, gdzie używano niebezpiecznego narzędzia
Inni uczniowie obrażali Cię, używali wobec Ciebie nieprzyjemnych przezwisk	1,000	,515**	,410**	,327**	,227**	,245**	,347**	,329**	,185**
Inni uczniowie robili Ci kawały, dowcipy, które odbierałeś jako nieprzyjemne		1,000	,379**	,293**	,216**	,209**	,339**	,307**	,202**
Inni uczniowie celowo wykluczali Cię z grupy, nie zadawali się z Tobą			1,000	,307**	,205**	,226**	,260**	,260**	,172**
Inni uczniowie obrażali Cię za pomocą internetu lub telefonów komórkowych				1,000	,227**	,229**	,275**	,218**	,171**
Ukradziono Ci jakiś przedmiot lub pieniądze					1,000	,212**	,353**	,223**	,215**
Inni uczniowie zmuszali Cię do kupowania czegoś za Twoje własne pieniądze lub oddawania im Twoich rzeczy						1,000	,270**	,244**	,257**
Umyślnie zniszczono rzecz należącą do Ciebie							1,000	,277**	,215**
Zostałeś pobity								1,000	,313**
Uczestniczyłeś(aś) w bójkach z innymi uczniami, gdzie używano niebezpiecznego narzędzia									1,000

Jak widać, wszystkie korelacje są istotne. Oznacza to, że bycie ofiarą jednej z form agresji uprawdopodobnia ekspozycję na inne formy. Najbardziej rozpowszechnione formy agresji, szczególnie przemoc słowna, mogą odgrywać tutaj rolę inicjacyjną, prowadząc do ekspozycji na bardziej groźne formy agresji. Innymi słowy, pozornie niegroźne zachowania uprawdopodobniają wystąpienie obiektywnie groźnych zachowań. Stąd warto zwrócić uwagę na rolę profi-laktyki przemocy werbalnej i pozasłownej.

Z wyjątkiem agresji werbalnej nie widać, aby wskaźniki poszczególnych form przemocy korelowały ze sobą mocniej niż ze wskaźnikami innych form. Najwyższy współczynnik uzyskano dla dwóch wskaźników przemocy słownej – pośredniej i bezpośredniej (wskaźniki oznaczone numerami 1 i 2). A zatem uczeń, który pada ofiarą bezpośrednich aktów agresji werbalnej, ze zwiększonym prawdopodobieństwem może stać się ofiarą przemocy pośredniej.

Widać ponadto podwyższony poziom korelacji pomiędzy różnymi formami agresji bezpośredniej (wskaźniki 1, 3, 7, 8) z wyłączeniem agresji z wykorzystaniem niebezpiecznego przedmiotu, która jest stosunkowo rzadka. Można na tej podstawie wysnuć wnioski, że bycie ofiarą agresji bezpośredniej w jednej formie uprawdopodobnia wystąpienie innej, często groźniejszej, formy.

Wnioski

Wyniki uzyskane podczas ewaluacji zewnętrznych potwierdzają prawidłowości znane z innych badań (Smith i Sharp, 1994; Ostaszewski i in., 2008; Tremblay i LeMarquand, 2001). Pierwszym z nich to związek nasilenia zachowań agresywnych z wiekiem uczniów. Największe nasilenie tych zachowań występuje w szkołach podstawowych, a na kolejnych etapach edukacji stopniowo następuje ich zmniejszenie. Efekt ten wiązać można z naturalnymi prawidłowościami rozwojowymi dzieci i młodzieży. Drugą cechą charakterystyczną jest to, że częściej ofiarami zachowań agresywnych są chłopcy niż dziewczynki. Dotyczy to każdego etapu edukacji. Prawidłowość wiążąca płęć z byciem ofiarą (sprawcą) agresji lub przemocy rówieśniczej należy do najrzetelniej udokumentowanej w literaturze (Rigby, 2010). Trzecia cecha związana jest z częstszym występowaniem werbalnych zachowań agresywnych („inni uczniowie obrażali Cię, używali wobec ciebie nieprzyjemnych przezwisk”) niż zachowań pozawerbalnych („inni uczniowie celowo wykluczali Cię z grupy, nie zadawali się z Tobą”; „inni uczniowie robili Ci kawały, dowcipy, które odbierałeś jako nieprzyjemne”), natomiast najrzadziej występują te związane z agresją fizyczną („zostałeś/aś pobity/a”; „uczestniczyłeś w bójce z innymi uczniami, gdzie używano niebezpiecznego narzędzia”).

Na uwagę zwracają odpowiedzi uczniów dotyczące formy zachowań agresywnych z wykorzystaniem nowych mediów (internet, telefon komórkowy). Występują tu odchylenie od opisanych wyżej prawidłowości. Pierwszą z nich jest częstsze występowanie tego rodzaju zachowań agresywnych w gimnazjach (13,8%) niż w szkołach podstawowych (12,5%). Nieznaczna jest też różnica (0,3%) między liczbą chłopców i dziewczynek, którzy stali się ofiarami agresji elektronicznej.

Bycie ofiarą jednej z form agresji uprawdopodobnia ekspozycje na inne formy. Inicjującą rolę w rozpowszechnianiu się innych form agresji odgrywa w szczególności przemoc słowna, prowadząc do ekspozycji na bardziej groźne formy agresji. Pozornie niegroźne zachowania uprawdopodobniają wystąpienie obiektywnie groźnych zachowań.

Bibliografia

1. Ostaszewski K., Bobrowski K., Borucka A., Cybulska M., Kocoń K., Okulicz-Kozarzyn K., Pisarska A., (2009) *Monitorowanie zachowań ryzykownych młodzieży. Badania mokotowskie*. Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa.
2. Rigby K., (2010) *Przemoc w szkole. Jak ją ograniczyć*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego: Kraków.
3. Smith, P. K. and Sharp, S. (1994) *The problem of school bullying*. In P.K.Smith and S.Sharp (Eds) *School bullying: Insights and perspectives* (p 1-19). London, UK: Routledge.
4. Tremblay, R. E., & LeMarquand, D. (2001). "Individual risk and protective factors." In R. Loeber & D. Farrington (Eds.), *Child delinquents: Development, interventions and service needs* (pp. 137-164). Thousand Oaks, CA: Sage.